

Noves troballes a les excavacions de la ciutat romana d'Empúries

Xavier Aquilué

Enguany finalitzaran les excavacions arqueològiques que han permès descobrir les estructures arquitectòniques i la seqüència estratigràfica d'una de les *insulae* de la ciutat romana d'Empúries situada entre el fòrum i les cases romanes excavades al segle passat (*insula* 30). Aquestes excavacions s'emmarquen dins un dels projectes establerts al «Pla Director del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries. Un projecte pel primer centenari de la recuperació d'Empúries (1908-2008)», presentat l'any 1998 al Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya per la seu d'Empúries del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Aquest projecte tenia dos objectius principals. El primer, de caire científic, volia documentar estratigràficament l'evolució urbana d'aquest sector de la ciutat romana i proporcionar dades segures per poder interpretar les estructures domèstiques de les cases romanes ja excavades, de les quals no es disposaven d'estratigrafies precises, atesa la metodologia utilitzada en l'època. El segon volia fer entendre, a les més de 223.000 persones que visiten anualment el jaciment arqueològic, que les restes excavades fins al moment de la ciutat romana no eren unes peces aïllades, tal com es presentaven (fruit de la dinàmica històrica de les excavacions), sinó que formaven part d'una mateixa realitat urbana. La visita als sectors excavats de les cases romanes i del fòrum, sense cap connexió entre ells; els canvis de cota de l'itinerari actual, que obligava el visitant a baixar i pujar de nivell segons estigués en les zones excavades, trepitjant els paviments d'època romana, o en el nivell superficial actual, molt més alt i que

colga totes les estructures antigues de les zones no excavades, i el fet que l'itinerari no s'efectués seguint els carrers que configuraven la trama urbana antiga, feien que els visitants no poguessin copsar les característiques de la ciutat. Per això, la decisió d'excavar la *insula* 30, segons la denominació utilitzada actualment per a anomenar les illes de cases de la retícula urbana de la ciutat romana, pretenia que no s'excavés únicament aquesta illa de cases sinó també els dos *decumani* (carrers en direcció est-oest) i els dos *cardines* (carrers en direcció nord-sud) que la delimitaven. D'aquesta forma, s'aconseguiria unir tots els sectors excavats de la ciutat, recuperar els carrers que formaven part de la trama urbana i realitzar l'itinerari de visita seguint els sistemes de circulació i els accessos originals d'època romana.

L'any 2000 es va redactar el «Projecte d'intervencions arqueològiques a la *insula* 30 de la ciutat romana d'Empúries», per part de l'equip tècnic del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries,¹ i es van iniciar els primers treballs el mateix any. La *insula* 30, ubicada a l'espai oriental de la ciutat romana, al nord del fòrum i davant de les cases romanes 2a i 2b, té unes dimensions de 35 metres (en sentit est-oest) per 70 metres (en sentit nord-sud), és a dir, d'un per

1. El projecte d'intervenció arqueològica a la *insula* 30 de la ciutat romana d'Empúries ha estat redactat i coordinat per Marta Santos, amb la direcció de Xavier Aquilué i la participació de Pere Castanyer, Joaquim Monturiol i Joaquim Tremoleda. Totes les intervencions arqueològiques efectuades han estat finançades pel Museu d'Arqueologia de Catalunya, entitat autònoma del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

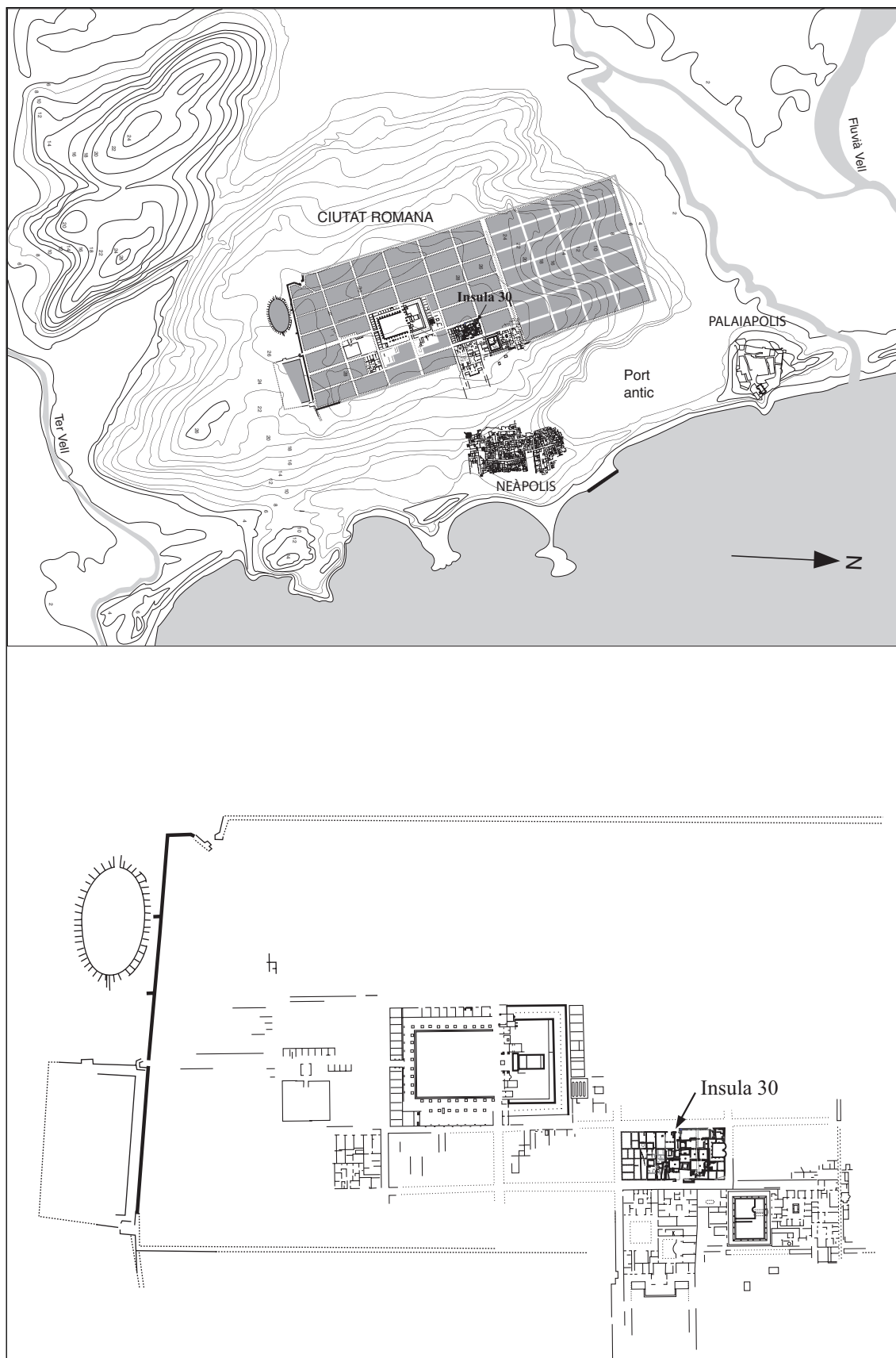

Figura 1. Planta general del conjunt arqueològic d'Empúries amb la ubicació de la *insula* 30 en el sector de la ciutat romana (MAC-Empúries).

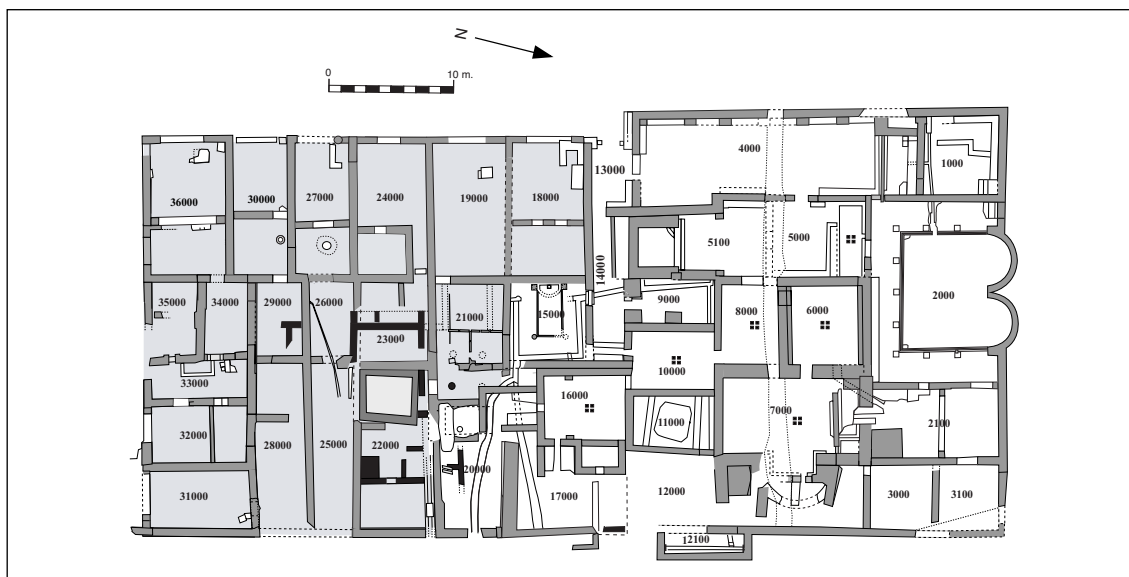

Figura 2. Planta general de la *insula* 30 de la ciutat romana d'Empúries (MAC-Empúries).

dos *actus* romans. Les seves dimensions i característiques corresponen a la trama urbana fundacional de la ciutat romana d'Empúries, realitzada a la primera meitat del segle I aC, en la part més enlairada del turó emporità, damunt de les estructures d'un campament romà de la primera meitat del segle II aC, proper al sector de la neòpolis de la ciutat grega d'*Emporion* (figura 1). Aquesta ciutat romana, de 22,50 hectàrees d'extensió, ha estat excavada parcialment i fins l'any 2000 únicament s'havia posat al descobert un 10% de la seva superfície total.

D'ençà de l'any 2000 fins a l'actualitat, la superfície total de la *insula* 30 (2.450 m²) ha estat excavada, i s'està efectuant ja l'excavació dels carrers que la delimiten (figura 2). Els resultats de la intervenció han estat realment importants i, en certs aspectes, espectaculars.²

Així, s'ha posat al descobert les termes públiques de la ciutat romana d'Empúries, un gran edifici termal que ocupava pràcticament tot el sector nord de la *insula*, amb una extensió aproximada de 1.325 m², l'existència del qual fins ara no era coneguda. Com és lògic, l'edifici conservat és el resultat de diverses fases constructives i de reformes, que se situen en els segles II i III dC, però amb una fase important del segle I

dC, i amb uns precedents arquitectònics d'època romanorepublicana molt alterats per les reformes posteriors. Les estructures conservades de l'edifici termal han permès identificar tots els seus espais i els seus circuits de banys: *basilica thermarum* (un espai de recepció amb funcions de palestra coberta), *apodyterium* (vestidor), *frigidarium* (la sala per a banys d'aigua freda), *tepidarium* (la sala de trànsit entre els espais freds i els calents), *sudatorium* (la sauna), *caldarium* (la sala per a banys d'aigua calenta), una palestra descoberta delimitada per tres pòrtics i tancada per dues exedres, les dependències destinades al servei de les termes, els *praefernium* (forns per a escalfar l'aigua i les estances), les *latrinae* (latrines) i un impressionant pou, excavat a la roca, de més de 26 metres de profunditat i que mitjançant una sínia permetia extreure del subsòl càrstic tota l'aigua necessària per al funcionament dels banys. Malgrat l'espoliació que va patir l'edifici un cop abandonat al tercer quart del segle III dC, les restes conservades permeten conèixer la decoració d'algunes sales, com els mosaics en blanc i negre amb escenes marines del vestidor, els revestiments marmoris de les piscines del *frigidarium* i del *caldarium* o de la sala de les latrines,³ o alguns elements excepcio-

2. Volem agrair la invitació efectuada pel Dr. Miquel Molist per col·laborar en aquest número de la revista *Cota Zero*.

3. Els treballs de restauració i presentació museogràfica efectuats al vestidor, a les latrines i al frigidari de les termes, entre altres elements, han estat possibles gràcies al patrocini de la Fundació Elsa Peretti.

nals, com una enorme pica o *labrum*, feta amb marbre de l'illa grega de Scyros, que ubicada al *caldarium* serviria per a refrescar-se amb aigua freda quan les temperatures eren massa elevades.

El sector meridional de la *insula* 30 estava ocupat, principalment, per locals comercials o artesanals (*tabernae*), que obrien tant al carrer que delimitava la *insula* per l'oest (*cardo* B) com al carrer que delimitava la *insula* pel sud (*decumanus* D), locals que van estar en funcionament entre els segles I i III dC, lligats al funcionament i les activitats de les termes públiques. La construcció d'aquests equipaments comercials va suposar l'enderroc i l'amortització, en el sector sud-oriental, d'una *domus* o casa d'època romanorepublicana (segle I aC), amb tota una sèrie d'estances o àmbits amb paviments d'*opus signinum* decorats amb tesselles que presentaven unes variades composicions de motius geomètrics, vegetals i de dofins (figura 3).

Per tant, les excavacions de la *insula* 30 han permès determinar que aquesta *insula*, resultat de la implantació urbanística de la ciutat romanorepublicana d'Empúries del segle I aC, estava ocupada, en un primer moment, per estructures domèstiques en la seva part meridional i, potser ja, per uns primers banys públics en la seva part septentrional. Al llarg del segle I dC es produeix la transformació del sector, que comportarà la

construcció d'un important edifici termal, al nord, i la construcció de diverses dependències destinades a usos comercials i artesanals, al sud, obertes als carrers. Aquests usos es mantindran al llarg del segle II i principis del segle III, moment en el qual es detecten transformacions i reutilitzacions d'aquests espais d'escassa entitat, fins a l'abandonament definitiu de la zona al darrer quart del segle III dC.

La cultura material recuperada a les excavacions de la *insula* 30 ha estat importantíssima, tant en quantitat com en qualitat. Els conjunts ceràmics són notables, el volum de monedes recuperat és també impressionant i alguns objectes destaquen per la seva qualitat artística, com ara un anell d'or en forma de serp o diversos objectes de bronze que es troben en fase d'estudi. La peça més important, des del punt de vista artístic, però, va ser la troballa, el dia 7 de juny de 2005, d'un cap del déu Bacus, fet amb marbre de Luni (Carrara, Itàlia) i trobat en un bon estat de conservació (figura 4). Es tracta de la primera escultura de marbre, en bones condicions, apareguda a les excavacions d'Empúries des de l'any 1970, any en el qual es va trobar al fòrum de la ciutat romana l'estàtua togada de marbre d'un magistrat del segle I dC. Aquest cap de Bacus, déu del vi, era el bust que coronava la part superior d'un element decoratiu de pedra o

Figura 3. Vista general, l'any 2005, des de l'oest de la *insula* 30 de la ciutat romana d'Empúries (MAC-Empúries).

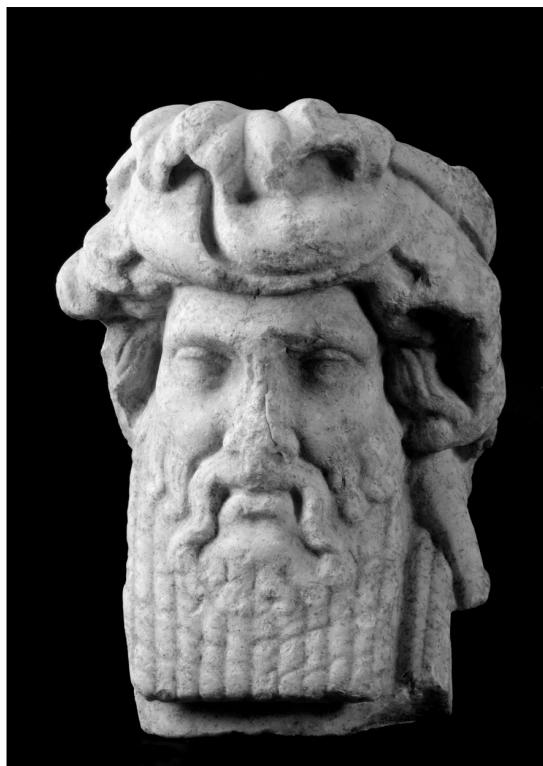

Figura 4. Cap de l'hermes amb representació de Bacus, trobat l'any 2005 a la *insula* 30 de la ciutat romana d'Empúries (J. Curtó/MAC-Empúries).

de marbre anomenat *herma*. L'hermes (*herma*) era un pilar prismàtic de petites dimensions acabat amb un bust del déu del vi (el qual podia estar representat com un nen, un jove, un adult o un ancià) o d'un personatge relacionat amb el seu seguici dionisiac (*Pan*, *silens*, *sàtirs*...). Aquests hermes eren utilitzats com a elements decoratius tant en els espais públics (palestres, jardins, pòrtics...) com en els espais privats (peristils, zones enjardinades...). El cap d'Empúries va aparèixer en una de les *tabernae* del sector meridional que obrien al *cardo* B (quadre 30.000), fora del seu context original, reutilitzat com una pedra per a faltar el brocal d'una cisterna que es trobava al subsòl del local comercial. Aquest fet impossibilita saber si havia format part del programa decoratiu d'alguna de les sales de les properes termes públiques o procedia de la decoració d'algun àmbit de les veïnes cases romanes. Per aquesta raó, tampoc no es va localitzar la resta de l'hermes, damunt del qual descansaria aquest cap. El bust, amb unes dimensions de 22,50 cm d'alçària, 16 cm d'am-

plada i 9,30 cm de gruix, només estava treballat per la cara frontal i pels dos laterals, essent completament llis per la cara posterior. Presenta el déu Dionís-Bacchus com una persona d'edat avançada, amb barba i bigotis d'estil arcaïtzant, amb cabells acabats en trenes estilitzades i cobert per un vel, cenyit per una diadema, que cau sobre el front. Damunt del cap sobresurt l'extrem d'una gran fulla de cep, d'un pàmpol, com a element identificador de la divinitat. Respecte a la cronologia de la peça, atès que es va trobar fora del seu context i a l'espera de l'estudi definitiu, cal datar-la entre mitjan segle I dC i inicis del segle II dC. Finalment, cal assenyalar que aquests tipus d'escultures decoratives (*hermae*) ja estaven documentades a Empúries, tant pel que fa als elements de sustentació (pilastres o pilars) com als caps amb representació del déu Dionís-Bacchus. En aquest sentit, el 23 de febrer de l'any 1952 es va trobar un cap d'hermes bàquic, molt semblant a l'actual, a les excavacions efectuades per Martín Almagro en un dels carrers que delimitaven la casa romana número 1. Aquest cap va estar exposat al museu monogràfic d'Empúries fins que va ser robat, el dia 11 d'agost de 1962, del mateix museu, en circumstàncies que no van poder ser aclarides segons consta en la denúncia efectuada per Martín Almagro. El dia 18 de maig de 2006, el nou cap bàquic procedent de la *insula* 30 de la ciutat romana va ser instal·lat a l'exposició permanent del Museu d'Empúries, amb motiu del Dia Internacional dels Museus, amb la finalitat que pugui ser contemplat per totes les persones que visiten el conjunt arqueològic emporità.

Referències bibliogràfiques

- ALMAGRO, M. (1953). Una nueva cabeza de Hermes báquico hallada en Ampurias. *Archivo Español de Arqueología* XXVI. Madrid, 217-220.
- AQUILUÉ, X. (1998). *Pla Director del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries. Un projecte pel Primer Centenari de la recuperació d'Empúries (1908-2008). Vol. I: Proposta dels programes de recerca, documentació, conservació i difusió d'Empúries*. Empúries: Generalitat de Catalunya.
- AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; JORDAN, D.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J. (2000). «Resultats del projecte de prospeccions electromagnètiques a la ciutat romana d'Empúries (l'Escala, Alt Empordà)». *Empúries* 52. Barcelona, 261-279.

- AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA. (2002). «Intervencions arqueològiques a Empúries (l'Escala, Alt Empordà) als anys 2000 i 2001». Dins: *Sisenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines (Sant Joan de les Abadesses, 10 i 11 de maig de 2002)*. Girona, 167-174.
- AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA. (2002). «Primers resultats del projecte d'intervenció arqueològica a les termes públiques de la ciutat romana d'*Emporiae* (Empúries, l'Escala, Alt Empordà)». *Empúries* 53. Barcelona, 241-260.
- AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA. (2004). «Intervencions arqueològiques a Empúries (l'Escala, Alt Empordà) als anys 2002 i 2003». Dins: *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines (La Bisbal, 4 i 5 de juny de 2004)*. Girona, 265-295.
- AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA. (2006). «The Greek city of Emporion and its relationship to the Roman Republican city of Empúries». Dins: ABAD, L.; KEAY, S.; RAMALLO, S. (editors). *Early Roman towns in Hispania Tarraconensis, Journal of Roman Archaeology*, S. S. 62. Portsmouth, Rhode Island, 18-32.
- AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA. (2006). «Intervencions arqueològiques a Empúries (l'Escala, Alt Empordà) als anys 2004 i 2005». Dins: *Vuitenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines (Roses, 6 i 7 d'octubre de 2006)*. Girona, 249-267.
- AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA. (2006). «Resultats del projecte d'excavacions arqueològiques a la *insula* 30 de la ciutat romana d'Empúries (l'Escala, Alt Empordà). Anys 2000-2004». *Tribuna d'Arqueologia 2005*. Barcelona (en premsa).
- MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J. (1993). *Ampurias romana. Historia, Arquitectura y Arqueología*. Sabadell.

Xavier AQUILUÉ és director del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries.